

ΤΙΜΗΤΙΚΟΣ ΤΟΜΟΣ
ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗ
ΝΙΚΟΛΑΟ Κ. ΚΛΑΜΑΡΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΑΚΚΟΥΛΑ
ΑΘΗΝΑ-ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

2016

Επίκαιρες σκέψεις του Ισοκράτη: για την έξοδο από τη σημερινή κρίση

Νέστωρ Κουράκης

I. Εντυπωσιακές ομοιότητες δύο ιστορικών περιόδων του ελληνισμού

Η πορεία της χώρας μας κατά τα τελευταία περίπου 75 χρόνια, δηλ. από την εποχή του Αλβανικού Έπους 1940, παρουσιάζει, πιστεύω, εντυπωσιακές ομοιότητες με την αντίστοιχη πορεία της αρχαίας Ελλάδας από την εποχή των περσικών πολέμων και εντεύθεν. Και στις δύο περιπτώσεις: Στην αρχή έχουμε ηρωικούς πολέμους κατά ξένων εισβολέων. Στη συνέχεια σημειώνονται αδελφοκτόνοι πόλεμοι, εθνικός διχασμός και εκατέρωθεν μισαλλοδοξία, με κύριες εκφάνσεις αφενός τον Πελοποννησιακό Πόλεμο και αφετέρου τον εμφύλιο πόλεμο 1946-1949. Αργότερα παρατηρούνται όξυνση πολιτικών παθών, κλονισμός του πολιτεύματος και δημαγωγία, με αποκορύφωμα τη δικτατορία, την κατάργηση των ελευθεριών και τις διώξεις των πολιτικών αντιπάλων, τόσο στην αρχαία Ελλάδα, με την τυραννίδα των Τριάκοντα (404 π.Χ.), όσο και στη σύγχρονη Ελλάδα με τη δικτατορία της 21^{ης} Απριλίου 1967. Και, τέλος, εμφανίζονται σοβαρότατα προβλήματα ηθικής κρίσης, οικονομικής δυσπραγίας και πολιτιστικής παρακμής, που οδηγούν μεγάλες ομάδες του πληθυσμού στην εξαθλίωση και την ίδια τη χώρα στην εξάρτηση από ξένες δυνάμεις, είτε αυτές είναι ο Μέγας Βασιλεύς των Περσών, είτε και οι «τροϊκανοί» εκπρόσωποι των δανειστών μας.

Βέβαια, στο πλαίσιο αυτών των εξελίξεων υπήρξαν και πολιτιστικά «διαλείμματα» πρώτου μεγέθους, όπως η «χρυσή» πεντηκονταετία των αρχαίων Αθηνών και οι «χρυσές» δεκαετίες του '50 και '60 στη σύγχρονη Ελλάδα, με εκπληκτική άνθιση του πολιτισμού στην ποίηση, το τραγούδι, τις τέχνες γενικότερα, και τις επιστήμες. Ωστόσο, τα φωτεινά αυτά διαλείμματα, τα "lucida intervalla" όπως αποκαλούνται στην ιατρική επιστήμη, δεν μπορούν κατά κανένα τρόπο να ανατρέψουν τη γενικότερη αρνητική εικόνα που εμφανίζει η πολιτικά ταραγμένη χώρα μας κατά τις δύο αυτές κρίσιμες περιόδους της ιστορίας της: Μιαν εικόνα όπου κυριαρχούν η διχόνοια, ο λαϊκισμός, η δημαγωγία, η ευνοιοκρατία και η κατασπατάληση του δημοσίου χρήματος.

Θα μπορούσε βέβαια κανείς στο σημείο αυτό, και με αφορμή αυτούς τους παραλληλισμούς, να διερωτηθεί για τις γενικότερες ομοιότητες που υπάρχουν στη δομή και τον «χαρακτήρα» αρχαίων και νεότερων Ελλήνων, με επίκεντρο την άκρατη φιλαυτία και τη μεταξύ τους ασυνεννοησία¹, αλλά και για τους «κύκλους» που παρατηρούνται στην ιστορία εν γένει ως προς τη «νομοτελειακή» κατά κάποιο τρόπο διαδοχή των πολιτευμάτων, από την αχαλίνωτη δημοκρατία προς την τυραννίδα, σύμφωνα και με τις γνωστές θεωρίες του Πλάτω-

1. Ως προς το κατά πόσον η «εθνική ταυτότητα» των Ελλήνων παραμένει η ίδια, παρά την πάροδο των ετών και τις αλληπάλληλες κατακτήσεις από Ρωμαίους, Τούρκους, κ.λπ., βλ. ιδίως Απ. Ε. Βακαλόπουλου, Ο χαρακτήρας των Ελλήνων, Ανιχνεύοντας την εθνική μας ταυτότητα, Θεσσαλονίκη, 1983, σελ. 61 επ., 147 επ.

να (Πολιτ. Θ' 564a επ.), του Πολύβιου (Στ' 31 επ.) και εν μέρει του *Giambattista Vico* (*Principi di Scienza Nuova*, 1725)².

II Η επικαιρότητα των παραινήσεων του Ισοκράτη, στον «Αρεοπαγитικό»

Περισσότερο χρήσιμη θεωρώ όμως μιαν άλλη προσέγγιση αυτών των ομοιοτήτων, δηλ. τον εντοπισμό κειμένων από σημαντικούς πνευματικούς ανθρώπους της παλαιότερης ιστορικής περιόδου που αναφέρονται στα συναφή προβλήματα της εποχής τους και που με τις επισημάνσεις τους παρέχουν ιδέες για το πώς θα μπορούσαν να αντιμετωπισθούν (και) τα προβλήματα της νεότερης περιόδου. Ειδικότερα στα έργα του ρήτορα Ισοκράτη (436 – 338 π.Χ.) βρίσκει κανείς διαπιστώσεις και παραινήσεις για τους τότε σύγχρονους Έλληνες που φαντάζουν να αναφέρονται κατ' ευθείαν στο σήμερα³. Ιδίως στον λόγο του «Αρεοπαγитικός» ο Ισοκράτης επιχειρεί να συγκρίνει τα ήθη των Αθηναίων της εποχής του Σόλωνα (640 – 560 π.Χ.) και του Κλεισθένη (περ. 570 – 500 π.Χ.) με εκείνα της εποχής του (ο «Αρεοπαγитικός» δημοσιεύθηκε περί το 355 π.Χ.⁴), οι δε ομοιότητες των όσων λέγει με τη σημερινή κατάσταση της χώρας είναι εντυπωσιακές καθώς, όπως αναφέρει ο Ισοκράτης, υπήρχαν και τότε πολλές δίκες και εγκλήματα, άγρια φορολογία και φτώχεια, αλλά και έλλειψη ασφάλειας, με τα αγροτικά σπίτια να κινδυνεύουν μέσα στην απομόνωσή τους («Αρεοπαγитικός» κ' - 51 & 52), ενώ και η χρησιμοποίηση δημόσιων αξιωμάτων για «τακτοποίηση» ατομικών υποθέσεων αποτελούσε τον κανόνα (θ' -24).

III. Το ιδεώδες μιας μετριοπαθούς δημοκρατίας με επίκεντρο το δημόσιο συμφέρον

Πιο συγκεκριμένα, ο Ισοκράτης επισημαίνει ότι στην εποχή του Σόλωνα και του Κλεισθένη, όταν δηλ. ίσχυε το αρχικό (μετριοπαθές) δημοκρατικό πολίτευμα των Αθηνών και οι Αθηναίοι τελούσαν υπό την εποπτεία της βουλής του Αρείου Πάγου (εξ ου και το όνομα του λόγου «Αρεοπαγитικός»), οι πολίτες δεν θεωρούσαν – όπως αργότερα που η δημοκρατία είχε πλέον καταρρεύσει – την αυθάδεια ως δημοκρατία, ούτε την παρανομία ως ελευθερία, ούτε την ασυδοσία του λόγου ως ισότητα δικαιωμάτων ούτε και την εξουσία να κάνουν όλα αυτά ως ευδαιμονία, αλλά το αντίθετο (η' -20)⁵. Επίσης, οι πολίτες δεν διαγκωνίζονταν για το ποιος θα καταλάβει δημόσιο αξίωμα, ώστε μέσω αυτού να τακτοποιούν τις ατομικές τους υποθέσεις εις βάρος του δημοσίου ή να κάνουν σχέδια εις βάρος των άλλων (θ' - 24), ούτε θεωρούσαν τη φροντίδα για τη διοίκηση των κοινών πραγμάτων ως εμπορική επιχείρηση, ούτε ακόμη, μόλις αναλάμβαναν την εξουσία, πρόσεχαν μήπως οι προκάτοχοί τους είχαν λησμονήσει κανένα πλεόνασμα, ώστε να το οικειοποιηθούν, αλλά περισσότερο πρόσεχαν αν [οι προκάτοχοι] είχαν δείξει αδιαφορία για

2. Πρβλ. www.historyguide.org/intellect/new_science.html

3. Ανάλογη διαχρονικότητα σε σχέση με τη σημερινή εποχή εντοπίζει κανείς και στα έργα ενός άλλου Αθηναίου ρήτορα, λίγο παλαιότερου από τον Ισοκράτη, του Λυσία – βλ. *Νεστ. Κουράκης*, *Ο Λυσίας και η εποχή του*, εις: *του ιδίου*, *Εγκληματολογικοί Ορίζοντες*, Α': Ιστορική και θεωρητική προσέγγιση, Αθήνα/Κομοτηνή: Α.Ν. Σάκκουλας, 2005², σελ. 27-29.

4. Η μετάφραση του αρχαίου κειμένου που χρησιμοποιείται εδώ είναι κυρίως από τον Α.Μ. Γεωργαντόπουλο στις εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλος, Βιβλιοθήκη Αρχαίων Συγγραφέων, αρ. 115: *Ισοκράτους Λόγοι*, τ. Β', σελ. 5-61.

5. Επίσης και κατά τον *Δημοσθένη*, *Κατ' Αριστογείτονος* Α' 20-22, «Αν δοθεί στον καθένα το δικαίωμα να κάνει ό,τι θέλει, όχι μόνο το πολίτευμα θα παύσει να υπάρχει, αλλά και η ζωή μας δεν θα διαφέρει από τη ζωή των άγριων ζώων.»

καμιά υπόθεση που λόγω της επείγουσας φύσης της ήταν ανάγκη να διευθετηθεί (θ' - 25)⁶. Είχαν, δε, τη γνώμη ότι πρέπει να φροντίζουν, ως υπηρέτες, για το συμφέρον των δημόσιων πραγμάτων⁷, και, αν αποδειχθούν δίκαιοι, να επαινούνται και να αρκούνται σ' αυτή την τιμή, αν πάλι διοικήσουν κακώς την πολιτεία, να μην ελπίζουν σε καμιά επιείκεια, αλλ' αντιθέτως να τιμωρούνται με την αυστηρότερη ποινή⁸ (θ' - 26). Γενικότερα, κατά την εποχή εκείνη οι πολίτες επέλεγαν για κάθε αξίωμα τον καλύτερο και ικανότερο, γιατί πίστευαν ότι και οι άλλοι πολίτες κανονίζουν τη συμπεριφορά τους ανάλογα με το παράδειγμα που παίρνουν από τους κυβερνώντες την πόλη (η' - 22). Κριτήριο, δε, για την επιλογή των καλύτερων στη διακυβέρνηση της πολιτείας αποτελούσε κατά τον Ισοκράτη πρωτίστως η ξεχωριστή αγάπη ενός πολίτη προς το υφιστάμενο πολίτευμα (η' - 23) και το ενδιαφέρον και η περίσκεψή του στη διοίκηση της πολιτείας (ε' - 13). Και τούτο διότι θεωρούσαν ότι «ψυχή» της πολιτείας είναι το πολίτευμα, που έχει τόσο μεγάλη δύναμη, όσο έχει για τον άνθρωπο η ορθή σκέψη [«φρόνησις»] (ε' - 14). Και ότι, αντίθετα, κανένα από τα δημόσια πράγματα δεν μπορεί να γίνει όπως πρέπει σ' εκείνους που δεν έχουν ορθή σκέψη για την όλη διοίκηση και που στηρίζονται μόνο στην εύνοια της τύχης ή στην προσωπική αξία ενός μόνον ανθρώπου (δ' - 11).

IV. Η σημασία που έχει για τον πολίτη το αίσθημα του δικαίου

Για να μπορούν όμως και οι πολίτες να στηρίζουν και να αγαπούν το υφιστάμενο πολίτευμα (και ως πολίτευμα [πολιτεία]) νοείται εδώ γενικότερα η εύρυθμη σχέση των πολιτών με την πόλη τους, μέσα σ' ένα πλαίσιο ευνομίας και ηθικότητας⁹, κυρίαρχο ρόλο διαδραμάτιζαν όχι τόσο οι επιταγές των νόμων, όσο η ανατροφή και η παιδεία. «Άλλωστε», όπως αναφέρει ο Ισοκράτης, «η πληθώρα και η ακριβολογία των νόμων είναι ένδειξη ότι κακώς διοικείται μια πολιτεία, για τον λόγο ότι οι άρχοντες κινούμενοι από τη διάθεση να βάλουν φραγμούς στα παραπτώματα των ανθρώπων, αναγκάζονται να ψηφίζουν πολλούς νόμους»¹⁰, ενώ το ορθό είναι «να υπάρχει μέσα στην ψυχή των πολιτών ριζωμένη η έννοια του δικαίου, καθώς οι πολίτες διοικούνται καλά όχι με τα πολλά ψηφίσματα, αλλά προπάντων με τα χρηστά ήθη των

6. Η περιγραφή αυτή των ηθικά ανεπίληπτων αξιωματούχων του δημοσίου έρχεται σε αντιδιαστολή με μιαν άλλη περιγραφή, αυτήν των δημαγωγών αξιωματούχων, που παρουσιάζονται να κάνουν τα χατίρια του κόσμου, να μην παίρνουν καμιά φροντίδα για το μέλλον και να εξωθούν την πόλη σε ανοησίες – βλ. *Ισοκράτους, Περί Ειρήνης ή Συμμαχικός*, λθ' - 183 d και e.

7. Την ίδια σκέψη αναπτύσσει διεξοδικότερα ο *Ισοκράτης* στον «Παναθηναϊκό» λόγο του (κβ' - 75 επ.).

8. Στον «Παναθηναϊκό» του λόγου (νη' - 145) ο *Ισοκράτης* γίνεται στο θέμα αυτό σαφέστερος και αναφέρει ότι «εκείνους που διέπρατταν και το παραμικρό παράπτωμα [ως δημόσιοι αξιωματούχοι], τους υπέβαλλαν στους χειρότερους εξευτελισμούς και σε μεγάλα πρόστιμα.

9. Η πολιτεία είναι έτσι το φυτώριο όπου ο ελεύθερος πολίτης βρίσκει τη δυνατότητα ν' αναπτύξει πνευματική δημιουργία, είναι, κατά την έκφραση του *Ιωάννη Συκουτρή*, η τροφός της προσωπικότητας - βλ. *Νεστ. Κουράκη*, Κλασικά Ιδεώδη για μια Σύγχρονη Παιδεία, Αθήνα: Ροές, 2009, σελ. 48. Στενότερο ορισμό δίνει για την «πολιτεία» ο *Αριστοτέλης* (*Πολιτικά*, 1278 b 6 επ.), που τη θεωρεί ως την οργάνωση του κράτους [«πόλεως τάξις»] και των άλλων αρχών και μάλιστα εκείνης που εξουσιάζει τα πάντα [«της κυρίας πάντων»] – πρβλ. *Μ. Β Σακελλαρίου*, Η Αθηναϊκή Δημοκρατία, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2012, σελ. 150.

10. Σε άλλο του λόγου, τον «Παναθηναϊκό», ο *Ισοκράτης* επικρίνει επίσης τους συγχρόνους του διότι οι νόμοι που ψηφίζουν εμπεριέχουν σοβαρές αντιφάσεις «ώστε να μην μπορεί κανείς να καταλάβει ποιοι απ' αυτούς είναι χρήσιμοι και ποιοι άχρηστοι»: νη' - 144.

πολιτών¹¹. Γιατί εκείνοι από τους ανθρώπους που έχουν κακή ανατροφή, δεν θα διστάσουν να παραβούν και τους πλέον ακριβολόγους νόμους, ενώ όσοι έχουν καλή ανατροφή, θα είναι πάντοτε πρόθυμοι να σέβονται και τους “απλώς” κείμενους νόμους» (ιστ' - 40 & 41).

Όμως, για να είναι εφικτή η τήρηση των νόμων και να μη διαφθαρούν οι «καλοί χαρακτήρες» των πολιτών, πρέπει κατά τον Ισοκράτη, να διασφαλισθούν δύο σημαντικές προϋποθέσεις. Πρώτον, να υπάρχει μια εποπτεύουσα αρχή για την τήρηση των νόμων και την περιστολή των αδικιών. Και δεύτερον, να αποφεύγονται οι εύκολες αθώσεις όσων καταγγέλλονται για αδικίες (ιη' - 46 & 47)¹². Μάλιστα στην εποχή του Σόλωνα και του Κλεισθένη, όπως τονίζει ο Ισοκράτης, οι αρχές δεν εφρόντιζαν πρωτίστως πώς να τιμωρήσουν του αμαρτάνοντες, αλλά πώς να τους προετοιμάσουν έτσι ώστε να μη περιπίπτουν πλέον σε παραπτώματα άξια να προκαλέσουν την τιμωρία τους (ιστ' - 42).

IV. Καλή λειτουργία της δικαιοσύνης, αίσθημα ασφάλειας και όρεξη για δουλειά

Περαιτέρω, στην παλαιότερη εκείνη εποχή δεν έλειπαν από κανένα πολίτη τα αναγκαία προς το ζην και κανένας δεν ζητιάνευε στους δρόμους (λη' - 83) -προφανώς διότι οι πολίτες ήταν ικανοποιημένοι με τα λίγα που είχαν-, οι δε Αθηναίοι έδειχναν φροντίδα ο ένας για τον άλλο¹³, χωρίς να φθονούνται μεταξύ τους, είτε πλούσιοι, είτε φτωχοί (ιβ' - 31). Επιπλέον, όπως αναφέρθηκε ήδη παραπάνω, ούτε πολλές δίκες υπήρχαν τότε και εγκλήματα, ούτε άγρια φορολογία και φτώχεια, αλλά ούτε και έλλειψη ασφάλειας, όπως συμβαίνει στην εποχή του Ισοκράτη, οπότε τα αγροτικά σπίτια κινδύνευαν μέσα στην απομόνωσή τους (κ' - 51 & 52). Στην εμπέδωση αυτού του αισθήματος ασφάλειας συνέβαλλε τότε, κατά τον Ισοκράτη, και η καλή λειτουργία της δικαιοσύνης, ιδίως όσον αφορά την ερμηνεία των δανειακών συμβάσεων (ιβ' - 33 & 34).

Τέλος, ενώ οι νέοι εκείνη την εποχή έδειχναν σεβασμό στους μεγαλύτερους (ιη' - 49) και απασχολούνταν σε διάφορες εργασίες, στην καλλιέργεια δηλ. των αγρών, στο εμπόριο, στην ιππική, τις γυμναστικές ασκήσεις, το κυνήγι και τη φιλοσοφία, ανάλογα βέβαια και με την οικονομική τους κατάσταση (ιζ' - 44 & 45), στην εποχή του Ισοκράτη οι νέοι συχνάζουν στα κυβευτήρια, παίζοντας τυχερά παιχνίδια, σε συνάξεις αυλητρίδων που εμπορεύονται τα σώμα-

11. Σύμφωνα με τη *Jacqueline de Romilly* στο έργο της «Ο Νόμος στην Ελληνική Σκέψη από τις απαρχές στον Αριστοτέλη», Αθήνα: Το Άστυ, 1995, σελ. 52, η περικοπή αυτή του Ισοκράτη αποδίδει τις προτιμήσεις των αριστοκρατικών της εποχής του για την παράδοση και τους άγραφους νόμους. Ωστόσο, δεν θα πρέπει, νομίζω, το θέμα των αγράφων νόμων να τοποθετείται μόνο σε τέτοια βάση, αφού και ο ίδιος ο «δημοκρατικός» Περικλής στον Επιτάφιό του διατυπώνει ακριβώς το ιδεώδες υπακοής στους άγραφους νόμους ως ύψιστο καθήκον του πολίτη: Θουκ. Β' 37.3 (βλ. *N. Κουράκη*, όπ. π., σελ. 84). Άλλωστε, και από άποψη αποτελεσματικότητας των νόμων είναι σαφώς πιο στέρεα η ετοιμότητα του πολίτη να υπακούει στους νόμους θεμελιώδους σημασίας όταν πιστεύει βαθιά στην ορθότητά τους, παρά όταν απλώς φοβείται τις συνέπειες από την παράβασή τους - πρβλ. *Νεστ. Κουράκη με συνεργ. Δημ. Ζιούβα*, Τα Οικονομικά Εγκλήματα, I, Γεν. Μέρος, Αθήνα/ Κομοτηνή: Α.Ν. Σάκκουλας, 2007³, παρ. 179 επ., σελ. 232 επ.

12. Για το πρόβλημα αυτό της μη καλής εφαρμογής των νόμων και μάλιστα σε περιπτώσεις όπου κάποιοι πολιτικοί δωροδοκούν πολίτες και ανέρχονται έτσι στα ύπατα αξιώματα, βλ. *Ισοκράτους Περί Ειρήνης ή Συμμαχικός*, ιζ' - 169 σ επ.

13. Και στον «Πανηγυρικό» του λόγου ο *Ισοκράτης* σημειώνει ότι ενώ πρωτύτερα κατά την εποχή της ευδαιμονίας μπορούσε ο καθένας να βρει πολλούς ανθρώπους για να τον συμπονήσουν, έστω και στις μικρές κακοτυχίες του, στη νεώτερη εποχή, εξ αιτίας του πλήθους των δικών μας συμφορών, επαύσαμε πλέον να αισθανόμαστε οίκτο για τους άλλους: λβ' - 112.

τά τους και σε άλλες παρόμοιες ασχολίες, αναλίσκοντας μάλιστα σ' αυτές όλη την ημέρα τους (ιη' - 48). Όμως, όπως παρατηρεί εδώ ο Ισοκράτης, «δεν βλέπω για ποιο λόγο να κατακρίνω τους νέους και όχι εκείνους που λίγα χρόνια πριν από την εποχή μας διοικούσαν την πολιτεία και ταπεινώσαν τη δύναμη της εποπτεύουσας τα ήθη Βουλής του Αρείου Πάγου» (ιθ' - 51).

VI. Τα κυριότερα διδάγματα για εποχές κρίσεων

Βέβαια οι παραπάνω σκέψεις του Ισοκράτη, όσο επίκαιρες και αν φαίνονται σήμερα, θα μπορούσαν να κατηγορηθούν για συντηρητισμό και ωραιοποίηση του παρελθόντος ("rosy retrospection"). Άλλωστε, όταν ο Ισοκράτης έγραφε τον Αρεοπαγитικό του λόγο, ήταν πλέον 81 ετών. Ωστόσο οι αλήθειες που εμπερικλείονται σε αυτές τις σκέψεις είναι, θα έλεγα, διαχρονικές και παραπέμπουν σ' ένα ιστορικό παράδειγμα ανθρώπων που μπόρεσαν, χάρις ακριβώς σ' αυτόν τον τρόπο σκέπτεσθαι και δρα, να μεγαλουργήσουν στους περσικούς πολέμους και, κατά τη νεότερη εποχή, στα βουνά της Αλβανίας. Όπως μάλιστα παρατήρησε επιγραμματικά ο Ισοκράτης στο τέλος του λόγου του, με την παραδειγματική ευταξία της παλιάς εκείνης εποχής οι πολίτες εκπαιδεύθηκαν στην αρετή σε τέτοιο βαθμό, ώστε να μην προξενούν λύπη ο ένας στον άλλο και επιπλέον να συντρίβουν στο πεδίο της μάχης όλους όσοι εισέβαλαν στη χώρα μας (λη' - 82)¹⁴. Επομένως η εδώ αναδρομή στον «Αρεοπαγитικό» του Ισοκράτη θα μπορούσε να αποτελέσει και σήμερα πηγή έμπνευσης για έξοδο από την κρίση σε μια χώρα με προβλήματα παρόμοια εκείνων που ταλάνιζαν την παρηκμασμένη Αθήνα του 355 π.Χ.

Ειδικότερα, και εν είδει ανακεφαλαίωσης, οι βασικές σκέψεις του Ισοκράτη που θα μπορούσαν ακόμη και σήμερα να έχουν χρησιμότητα, συνοψίζονται στο όραμα μιας μετριοπαθούς δημοκρατίας όπου οι πολίτες (α) δείχνουν φροντίδα ο ένας για τον άλλο μέσα σ' ένα πνεύμα αλληλεγγύης και υπέρβασης των όποιων συναισθημάτων φθόνου μεταξύ τους, (β) είναι ολιγαρκείς στις απαιτήσεις τους και αγαπούν να εργάζονται, ανεξαρτήτως ηλικίας, (γ) έχουν έντονη μέσα στην ψυχή τους την ιδέα του δικαίου, ώστε να μη χρειάζονται πολλούς και περίπλοκους νόμους, η δε δικαιοσύνη λειτουργεί με αποφασιστικότητα και χωρίς εύκολες αθώσεις, (δ) αποδίδουν μεγάλο βάρος στην ανατροφή και την παιδεία των νέων, έχουν δε, ως κύριο μέλημα όχι την τιμωρία όσων παρανομούν, αλλά την προετοιμασία τους για να μην παρανομήσουν, (ε) επιλέγουν για τη διακυβέρνησή τους εκείνους τους ανθρώπους που αγαπούν το υφιστάμενο πολίτευμα και που έχουν ορθή σκέψη για τον τρόπο του διοικείν, φροντίζοντας ως υπηρέτες αποκλειστικά και μόνο για το συμφέρον των δημοσίων πραγμάτων, (στ) επιδεικνύουν ιδιαίτερη αυστηρότητα εάν οι δημόσιοι αξιωματούχοι διοικήσουν κακώς την πολιτεία, και (ζ) έχουν ως υπόδειγμα της δικής τους συμπεριφοράς αυτό των άξιων κυβερνητών τους, υποκείμενοι πάντως σε συνεχή εποπτεία από δημόσια αρχή ως προς την τήρηση των νόμων και την περιστολή των αδικιών.

VII. Κριτική τοποθέτηση στις παραινέσεις του Ισοκράτη

Βέβαια, οι επτά αυτές παραινέσεις εμφανίζονται εδώ κάπως γενικές και αόριστες, χωρίς συγκεκριμένες προτάσεις ως προς τον τρόπο υλοποίησής τους. Ωστόσο είναι φανε-

14. Παρόμοια σκέψη διατυπώνεται και σε άλλους λόγους του Ισοκράτη, τον Περί Ειρήνης ή Συμμαχικό, κζ' - 174 b και τον Πανηγυρικό, κγ' - 82.

ρό ότι οι παραινέσεις αυτές αποτελούν οραματικούς στόχους και ότι περαιτέρω εξειδίκευσή τους εναπόκειται σε αυτούς που θα θελήσουν να προχωρήσουν στην πραγμάτωσή τους, είναι δηλ. κάτι σαν την κατεύθυνση την οποία δείχνει η πυξίδα στον ναυτικό. Ούτε βέβαια θα μπορούσαμε να αξιώσουμε από τον Ισοκράτη κάτι περισσότερο από «προγραμματικές» παραινέσεις, αφού ανάμεσα στην εποχή του και τη δική μας μεσολαβούν πάνω από 2.300 χρόνια, με ό,τι σημαίνει αυτό ως προς τις (διαφορετικές) συνθήκες ζωής και δράσης των μετεχόντων σε μια κοινωνία.

Επίσης, οι παραινέσεις του Ισοκράτη θα μπορούσαν να κατακριθούν ως ανούσιες κοινοτυπίες, χωρίς καμιά ευρηματικότητα. Όμως και αυτή η ένσταση δεν φαίνεται να ευσταθεί, αφού οι εν λόγω παραινέσεις, έστω και αν έχουν διαχρονικό χαρακτήρα, αφορούν την αντιμετώπιση μιας εξαιρετικά δυσλειτουργικής κατάστασης σε μια συγκεκριμένη εποχή αντίστοιχη, τηρουμένων των αναλογιών, με τη δική μας και επομένως αποτελούν έναν συγκεκριμένο τρόπο «θεραπείας» για την εποχή μας, εποχή κρίσης. Άλλωστε, όσο και αν τα μέτρα που προτείνει ο Ισοκράτης μέσω των παραινέσεών του φαίνονται αυτονόητα, όμως ως προς την εφαρμογή τους εμφανίζουν ιδιαίζουσες δυσκολίες και προϋποθέτουν σθεναρή πολιτική βούληση π.χ. σχετικά με την αυστηρή τιμώρηση υπουργών για κακοδιοίκηση σε εποχές κατά τις οποίες (όπως σήμερα) οι υφιστάμενοι συνταγματικοί περιορισμοί υπονομεύουν δραστικά το έργο της δικαιοσύνης στη σύγχρονη Ελλάδα. Επομένως και από την άποψη αυτή οι παραινέσεις του Ισοκράτη αποτελούν αναμφίβολα ένα κίνητρο για λήψη από τους διοικούντες αποφασιστικών πρωτοβουλιών προς την ορθή κατεύθυνση.